

ЗАХІДНА УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РЕПРЕСИВНО-ВИНИЩУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

© Барановська Н. М., 2004

Зроблено спробу проаналізувати суспільно-політичну ситуацію та масштаби сталінських репресій в період першої радянської окупації Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.).

An attempt to analyze social and political situation and the scale of Stalin's repression in the period of the first soviet occupation in the Western Ukraine (from September 1939 till June 1941) was made.

65 років минає з того часу, коли в результаті таємної домовленості Й.Сталіна з А.Гітлером Західні землі України потрапили під владу жорстокого тоталітарного режиму, що панував тоді в СРСР. Ще й сьогодні більшість істориків вважає приєднання західноукраїнських земель до радянської України, що відбулося на початку Другої світової війни, кроком до консолідації української нації, адже гасла соборності України були притаманні національно-визвольному рухові на всіх його історичних етапах. Однак сталінських поплічників цей етнополітичний аспект абсолютно не цікавив. Комуністичний режим прагнув анексувати нові території, поширити там радянсько-більшовицький лад, який носив характер чужоземного терору, завоювання і насильства.

Тому завдання, поставлене для висвітлення, полягає в об'єктивному дослідженні процесів розгортання та механізму сталінських репресій в Західній Україні до початку радянсько-німецької війни та їх трагічних наслідків для майбутнього української нації.

Окремі аспекти даної проблеми вже знайшли своє відображення в історичній літературі, зокрема в наукових працях К.Васюти, І.Андрухів, В.Ковалюка, І.Павленко, С.Кондратюк та інших. Звертає на себе увагу нерівномірність інтересу дослідників і, відповідно, ступінь вивченості механізму репресивно-винищувальних дій сталінського режиму періоду першої радянської окупації залишається недостатнім. Суттєво бракує комплекс-

них досліджень, які б охоплювали всі аспекти західноукраїнської трагедії того періоду. Це і є метою дослідження.

17 вересня 1939 р. частини Червоної Армії за наказом Й. Сталіна й під командуванням генерала С. Тимошенка перейшли радянсько-польський кордон і вступили у Східну Галичину та на Волинь. Такий розвиток подій став результатом реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., згідно з яким західноукраїнські землі по річку Сян включалися до “сфери впливу” СРСР. Внаслідок цього Західна Україна потрапила під владу жорстокого тоталітарного режиму, що панував тоді в СРСР.

Західна Україна, яку А.Розенберг характеризував як “одну з найсильніших антимосковських сил”, була найважливішим придбанням Сталіна. З'явилася можливість ліквідувати небезпечне джерело українського сепаратизму, відплатити українському народові за його прагнення до державної незалежності в часи Національної революції 1917–1921рр. Сталінський режим поставив головну мету – знищити цей останній плацдарм української свободи та самостійництва, що залишився після ліквідації у березні 1939 р. Карпатської України. Кремлівський верховода хотів анексувати нові території, поширити радянсько-більшовицький лад на нові українські землі, зміцнити своє геополітичне становище на

західних кордонах, а згодом створити нову радянську імперію.

Вступ радянських військ на територію Західної України відбувався під приводом визволення українського народу з-під польського ярма. З цією метою на території Львівського воєводства було розповсюджено мільйон листівок з поясненням, що Червона Армія прийшла як визволителька. Це викликало неоднозначну реакцію місцевого населення: одні сприймали дану подію як панацею, а інші – як окупацію. У Львові діячі українських політичних партій утворили делегацію на чолі зі старійшиною українських політиків Галичини Костем Левицьким. 24 вересня 1939 року під час зустрічі з радянськими військовими і цивільними високопосадовцями ця делегація запевнила їх у своїй лояльності і готовності до співпраці з новою владою. Натомість просила забезпечити можливість для діяльності українських господарських та культурно-освітніх установ.

Однак, розуміючи, наскільки глибоко укоренилося в свідомості західних українців прагнення до самостійного державницького життя, радянська влада почала різними засобами боротися проти всього національного. З будинків солдати знімали польські герби, замальовували польські назви і вивіски. Коли замість польських на будинках з'явилися синьо-жовті і червоні прапори, то представники радянської влади відразу вороже відреагували на українську національну символіку тим, що заборонили синьо-жовті знамена і наказали негайно її знищити [1]. Місцеве українське населення попередили, щоб “воно викинуло зі своєї голови ідею створення національно-фашистської України, оскільки Західна Україна мала увійти до складу великої Радянської України” [2].

Уже в перші дні нова влада заборонила діяльність усіх українських політичних партій та громадських об'єднань. Відбувалася повна зміна політичної та суспільної систем життя. Було ліквідовано читальні “Просвіти”, які в українському суспільстві перебували у великій пошані, допомогли касу, згодом усі кооперативні спілки, які раніше протистояли польській експансії та були інструментом соціально-економічного виживання українства, поступно знищувалися книгозбірні “Сільський Господар”. На неправочинних засадах було ліквідоване Наукове товариство ім. Шевченка.

Перестали діяти українські художні колективи, занепала видавнича справа.

Бійці і командири Червоної Армії на західноукраїнських землях поводитися як окупанти, поширюючи насильство, свавілля і злочини. Проводилися самочинні розстріли військовополонених і місцевих жителів. Зокрема, 21 вересня командир 6-ї армії Ф.Голіков та член Військради Захаричев санкціонували безпідставний розстріл десятих осіб. Більше того, дали вказівку знищувати “ворогів народу” без суду і слідства. Начальник особливого відділу 2-го кінного корпусу Кобернюк арештував і самочинно розстріляв десятих колишніх урядовців. У тогочасних донесеннях згадуються масові розстріли польських солдатів та офіцерів. Наприкінці вересня Військовий трибунал Українського фронту доповідав: 21–30 вересня засуджено 64 особи, з них 30 колишніх офіцерів і поліцейських, розстріляно 23 [3].

Значна частина польських державних службовців: інженерів, лікарів, адвокатів та члени їх сімей подалися в еміграцію вже після вересневих репресій військовослужбовців агонізуючої польської армії. Лише до окупованої німцями частини Польщі, за приблизними підрахунками, перебралося від 20 до 30 тисяч українців і поляків. Переважно це була молодь [3].

Після проведення глобальних винищувально-репресивних заходів проти поляків, що символізували в очах сталінського режиму західну контрреволюцію, уже з кінця вересня 1939 р. розпочалися перші репресії супроти провідних українських діячів. Перманентним завданням сталінського тоталітарного режиму було знищення національно свідомої і активної частини західноукраїнського населення.

30 вересня було заарештовано 80-літнього “сеньйора” українських політиків Костя Левицького, який усі 20 місяців першої радянської окупації просидів у тюрмах, здебільшого на Луб'янці у Москві, і тільки у травні 1941 р., тяжко хворий, був відпущений додому [5]. Були заарештовані та вивезені д-р Володимир Старосольський, відомий діяч УСДП д-р Дмитро Левицький, Володимир Целевич, Остап Луцький – визначні діячі УНДО, д-р Іван Німчук – редактор “Діла” та багато інших. Кількість жертв сталінського терору серед українських послі, сенаторів та громадських діячів становила 19 осіб, а серед адвокатів – 78 [6].

Вереснева кампанія виявила велику різницю між декларованими комуністичними гаслами і новою радянською дійсністю. Винищення української еліти та свідомого національного громадянства здійснювалося й у 1940–1941 рр. Так, відповідно до наявних судових справ з 5064 засуджених у Західній Україні з січня по травень 1941 р. кожен десятий був розстріляний, половину засуджено до 10 років ув'язнення.

Для заміни органів влади Польщі в Західну Україну були скеровані партійні й радянські працівники із східних областей Української РСР. До переїзду на нові терени їх штовхав насамперед економічний, матеріальний інтерес – приладнатися до залишків “буржуазного благополуччя” у вигляді добротних квартир з європейською обстановкою, які мали звільнятися у зв'язку з майбутніми більш як мільйонними депортаціями заможних громадян краю.

У містах і повітах встановлювалися тимчасові управління, а в селах – селянські комітети [4]. До 2 жовтня 1939 р. ЦК КП(б)У скерував для роботи в тимчасових управліннях 240 партійних працівників, ЦК комсомолу України – 142, політуправління фронту – 80 осіб [5]. На території Західної України було утворено обласні тимчасові управління з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі та Луцьку [6]. Вони мали поєднати зусилля у керівництві міськими й повітовими управліннями і селянськими комітетами.

Оскільки тимчасові органи не могли самостійно вирішувати питання територіально-правового статусу та суспільно-політичного устрою Західної України, то в Москві вирішили сформувати представницький орган, який міг би вважатися виразником волі населення краю. 1 жовтня 1939 р. у постанові Політбюро ЦК ВКП(б) було напрацьовано детальний сценарій, час, місце і строки проведення виборів Народних зборів Західної України, які повинні вирішити, чи буде влада “радянською чи буржуазною”. Отже, радянська влада спішно почала оформляти статус легітимного приєднання західноукраїнських земель.

Виховане у демократичних традиціях західноукраїнське населення шокувала штучність пропагандистської процедури організованого радянськими агітаторами “уклінного прохання нібито всього народу Західної

України про включення визволених земель до складу УРСР”, скерування цього “прохання” до Москви, де його було милостиво задоволено.

Народні збори Західної України, що відбулися у зв'язку з цим 22 жовтня 1939 р., проходили під гаслами встановлення радянської влади в краї і возз'єднання його з Радянською Україною. За офіційними (підтасованими) показниками із зареєстрованої кількості 4 млн. 776 тис. 275 виборців у голосуванні взяли участь 92,83 %, з них 90,93 % голосували за кандидатів, виставлених владою в усіх виборчих округах за одним безальтернативним бюлетнем. Однак, за нещодавно опублікованими даними Комітету по організації виборів, реальна цифра участі виборців у голосуванні становила лише 83 % [7]. Якщо додати виборців, котрі не з'явилися до виборчих діляниць на голосування, до тих, хто голосував проти висунутих режимом кандидатів, то загальна кількість невдоволених недемократичними виборами становила 26 %. Це понад 1242 тис. осіб у віці 18 років і старше, яких правлячий режим зарахував до категорії “класово ворожих елементів”, що підлягали “соціальної чистці” (депортації або фізичній ліквідації)” [8].

Українські Народні збори Західної України ухвалили рішення про інкорпорацію, названу возз'єднанням Західної України з Українською РСР, і закони про соціально-економічні перетворення, які здійснювалися у політично-правовому полі більшовицької моделі державно-казарменного соціалізму. Націоналізувалися банки та великі промислові підприємства, поміщицькі та церковні землі. Тільки Львівська архієпархія греко-католицької церкви втратила 36003 га [9]. Тотальна диктатура, уніфікуючи політичну систему в Західних областях України, ліквідувала багатопартійність і запровадила керівництво в усіх органах влади однією комуністичною партією більшовиків.

11 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Радянською Україною. 15 листопада того ж року аналогічний Закон схвалила Верховна Рада УРСР. У грудні–січні в Західній Україні було ліквідовано старий адміністративно-територіальний устрій і створено шість областей:

Волинську, Дрогобицьку Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську. Замість повітів створено 202 сільські райони, 14 міст виділялося в обласне підпорядкування, а 4 – у міське [10].

На відповідальні посади призначалися уповноважені зі східних областей України. Місцеві кадри бралися на роботу тільки на посади другорядного значення. У березні 1940 р. у Західних областях України відбулися вибори до центральних та місцевих Рад, які завершили перебудову державного апарату і легалізували нову політичну систему.

Гуманітарний аспект наслідків радянзації Західної України визначався значною мірою сутністю офіційної політики у сфері духовного життя суспільства. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже всі освітні, наукові, культурні та ідеологічні установи, держава заходила розбудовувати й духовне життя у Західній Україні в потрібному для себе напрямі.

У школах оперативно було здійснено перехід на нові, радянські посібники. Народні школи першого ступеня перетворювалися на початкові (чотирирічні) школи, другого й третього ступенів – на неповні середні (семирічні), гімназії та ліцеї – на середні (десятирічні). Замість старого “пан учитель” у школах було запроваджено ім’я та по-батькові, що для західних українців виглядало штучним. Для педагогів почали діяти курси з вивчення основ марксизму–ленізму, ідеологію якого вони мали впроваджувати в освітніх закладах. Різка зміна ідейних цінностей та жорсткий контроль державно-партійних органів за навчальним процесом змушували викладачів і тих, хто навчався, висловлювати на заняттях думки, яких вони насправді не поділяли. Особливо згубним у цьому плані було намагання органів безпеки збирати за допомогою учнів компромат на вчителів, які вважалися однією з неблагонадійних та “засмічених” вихідцями з буржуазії професійних груп. Влада наполягала, щоб у класах було організовано мережу інформаторів [11].

Паралельно почали впроваджуватися заходи з русифікації освіти. Починаючи з другого класу було впроваджено обов’язкове багатогодинне вивчення російської мови. Почалася нестримна пропаганда російської культури як рідної. Більшість бібліотек було закрито. З них

вилучили книжки українського змісту, назвавши їх “антинауковими та націоналістичними” [12]. Лише з надходженням літератури з Радянського Союзу бібліотеки відновили свою роботу й включилися до бібліотечної мережі. Фонди закритих у жовтні 1939 р. музеїв Молодшої громади та Українського війська були передані до центрального архівного управління НКВС. Навесні 1940 р. у Львівській області з 22 музеїв вціліло лише 2 [13]. У Західній Україні відчувалося засилля брошур і газет російською мовою. “Правда”, “Известия”, “Красная звезда” стали потужними посібниками політичної пропаганди сталінського режиму.

Науковці підлягали переатестації з метою приведення їхніх ступенів та звань до системи, прийняті в СРСР. У пресі часто можна було зустріти заяви, “яких у дійсності підписаний науковець... ніколи не складав, але від них не міг відректися, не ризикуючи життям” [14]. У кабінетах радянських інстанцій виносилися остаточні вердикти про долю того чи іншого вченого або наукового напрямку. Суворі уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження. З метою агітації за радянський режим на територію краю було привезено 800 тис. примірників портретів керівників комуністичної партії та радянської держави.

У складному становищі опинилися українські церкви. Добре усвідомлюючи, що Західна Україна – це ареал високої релігійності, сталінські сатрапи наклали на культові приміщення непомірні податки та встановили п’ятикратні ціни на комунальні послуги, а в разі несплати церкви закривали, а священикам загрожував арешт [15]. За період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було заарештовано 28 священиків тільки зі Львівської дієцезії [19]. Навчання релігії у школах було скасовано, її замінила антирелігійна пропаганда, чинилися перешкоди дітям у відвідуванні церков, причасті, дотримуванні постів тощо. Культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших психологічних переживань у часи першого перебування під радянською владою. Антицерковна боротьба посилювалася ще й завдяки активній кампанії за приєднання православних церков Волині й Полісся до Московського патріархату, яку проводила радянська влада.

Громадяни краю були охоплені відчуттям окупації, гноблення, загальної непевності й щоденного страху за своє життя, викликаного систематичним терором з боку органів державної влади.

Органи НКВС та радянські посадові особи, керуючись сталінською теорією класової боротьби, всюди шукали “ворогів народу”, “контрреволюціонерів”. На території Західної України почали діяти спеціальні інструкції, згідно з якими до “ворогів” відносились усі колишні члени буржуазних, націоналістичних, монархічних партій, організацій, товариств; поміщики, чиновники, землевласники, урядовці, офіцери і рядові учасники визвольних змагань, служителі релігійних культів, родичі тих, які перебували на нелегальному становищі, а також ті, хто мав родичів за кордоном, члени релігійних сект та общин, старорежимні вчені та спеціалісти, які приховували свою політичну орієнтацію тощо [16]. Такі категорії людей брались на облік, за ними встановлювався таємний нагляд, вони були першими кандидатами на ізоляцію або фізичне знищення. Співробітникам радянських каральних органів на території Галичини не довелося проводити велику оперативну роботу з виявлення цих “ворожих елементів”. Допомогли численні архівні матеріали польських силових структур, а також деякою мірою й архіви польських шовіністичних організацій, зокрема партії ОЗОН (Обуз з’єднання огульно-народового), керівництво якої на місцях збирало детальні відомості про діючі українські партії та товариства в населених пунктах краю, а також про активних їх членів. Усі ці документи були залишені в приміщенні партії ОЗОН, і ними скористалися працівники НКВС [17].

Терор радянської влади в Західній Україні був спрямований у першу чергу проти всього, що потрапляло під визначення “націоналізм” [18]. Архівні документи Головного інформаційного бюро МВС України засвідчують, що в Москві було розроблено плани масових депортацій “неблагонадійних” громадян. Уся робота з підготовки та проведення акції була покладена безпосередньо на НКВС СРСР, УРСР та їхні місцеві органи. Станом на 25 січня 1940 р. на підставі складених заздалегідь списків із Західних областей України підлягали депортації 17 807 сімей, або 95 193 особи, котрі

мешкали у 2054 населених пунктах регіону. Для перевезення такої кількості людей у глибинні райони СРСР завчасно було виділено на залізничних станціях 3537 вагонів, не пристосованих для перевезення людей [19].

Депортація населення Західної України проходила в три етапи. Перша її акція відбувалася з 10 по 13 лютого 1940 р. (тоді було вивезено 17206 сімей, або 89062 особи). Це була пора тріскучих морозів, під час яких депортовані та особливо їхні діти замерзали ще на санях під час доставки у вагони. Друга хвиля депортації розпочалася 13 квітня 1940 р., коли на простори крайньої Півночі, Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу було вивезено до 6 тисяч заможних сімей, котрі володіли землею понад встановлену норму. Ця хвиля депортації стосувалася також жінок та дітей заарештованих, яких нараховувалося 320 тис. осіб. Третя кампанія проводилася в червні–липні 1941 р., коли в усі органи НКВС було скеровано директиву, в якій зазначалося, що із Західних областей України мають бути вислані строком на 10 років у Кустанайську та Семипалатинську області Казахстану сім’ї репресованих, що перебувають у таборах для військовополонених, колишні офіцери, поліцейські жандарми, колишні поміщики і фабриканти. Тоді було виселено у віддалені краї СРСР 240 тис. осіб. Четверта хвиля депортації пройшла вже напередодні радянсько-німецької війни, у червні 1941 р., її жертвами стали 300 тис. осіб.

Широкомасштабні акції розпочинає НКВС і проти членів ОУН, що залишалася єдиною реальною, хоча нелегітимною силою опору режимові. Після невдалої спроби підготувати повстання на території Львівської, Станіславської та Тернопільської областей було заарештовано 35 тис. членів ОУН [20], більшість з яких було депортовано. Для залякування населення було проведено два показові процеси над учасниками оунівського підпілля – один у Дрогобичі [26], а другий у Львові. Львівський процес проходив 15–18 січня 1941 р. і стосувався 59 осіб, переважно студентів Львівського університету. Підсудні відкрито декларували свою причетність до підпілля ОУН та спротив новому сталінському режимові. За вироком суду 42 із них було засуджено до смертної кари, інших – до тривалих термінів тюрми та подальшого заслання [27].

Уже до 1941 р. із Західної України до таборів ГУЛАГу і на поселення в різних регіонах півночі та сходу СРСР без суду і слідства було вислано 10 % населення усіх національностей та віку або 1,2 млн. осіб, у тому числі 400 тис. українців [21]. Становище загнаних у незвичайні, суворі кліматичні умови людей було жахливим: спалахували епідемії, постачання продуктів було вкрай поганим і, як результат, голод та велика смертність серед засланих. Крім того, 15 тисяч українських в'язнів були розстріляні у тюрмах Львова, Золочева, Тернополя, Рівного, Луцька та інших міст на початку радянсько-німецької війни [22]. Так, відповідно до наявних судових справ з 5064 засуджених у Західній Україні з січня по травень 1941 р. кожен десятий був розстріляний, половину засуджено до 10 років ув'язнення. Є підставою вважати, що в період першої радянської окупації (вересень 1939 – червень 1941 рр.) тоталітарний режим знищив через розстріл до 15 тис. українців [28].

Такою трагічною виявилася ціна сталінської радянзації для західноукраїнського населення. Комуністичний терор, масові депортації, знищення та репресії на новоприєднаних землях проводилися цілеспрямовано, маючи на меті позбавити українську націю внутрішніх сил для саморозвитку, не допустити утворення самостійної Української держави.

1. Ільюшин І.І. Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939–1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С. 71. Zakład historii Ruhi Ludowego (ZHRL), Archiwum prof. St. Kota, Sygn. 394. – К. – С. 68–70. 2. Західна Україна – Сибір. Хресний шлях: роки 1939 – 1941 // День. – 2 березня. 3. Червоний прапор (газета політвідділу Українського фронту). – 1939. – 2 жовтня. 4. Кондратюк С. Органи влади в Західній

Україні (вересень 1939-червень 1941 рр.) // Право України. – 2003. – №5. – С. 140. 5. Червоний прапор. – 1939. – 10 жовтня. 6. Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – С. 177–178. 7. Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918 – 1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 61. 8. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 р. – червень 1940 р.) // Укр. іст. журн.. – 1993. – № 2 – 3. – С. 11. 9. Вісті. – 1940. – 18 січня. 10. Саган Зенон Б. Камінка – Струмилова, 1939 – 1941 // Надбужанщина: Історико-меморіальний збірник. – Нью-Йорк, 1989. – Т. 2. – С. 494. 11. ДАЛО, ф. Р – 163, оп. 1, спр. 150, арк. 34. 12. Кирчів А. Кривавий слід “золотого вересня” [Україна в 1939 р.] // Аудиторія. – 1998. – №. – 31. – С.9. 13. Дорошенко Володимир. Огнище української науки: Наукове товариство імені Т. Шевченка. 3 нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – С. 56. 14. Пахаренко В. Drang nach Westen: [Справжня історія приєднання Західних земель України до Східної України] // Україна. – 1993. – № 21. – С. 22. 15. Трибуна лектора. – 1993. – № 21. – С. 22. 16. Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України: 1939-1941 рр. // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 47-48. 17. Павленко І. Радянський режим проти українського визвольного руху в Західній Україні // Розбудова держави. – 1999. – № 1 – 6. – С. 158. 18. Західна Україна – Сибір. Хресний шлях: роки 1939-1941. 19. Збройна боротьба ОУН за Українську Державу (Партизанка 1939 – липень 1941). – Постій, 1941. 20. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 – 1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – С. 44. 21. Жуковський А. , Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 119.